

HAREZM MÜZİK TARİHÇESİ*

MOLLA BEKCAN RAHMANOĞLU & MUHAMMED YUSUF DEVANZADE**

Aktaran: Hüseyin AKBAŞ*

1. Harezmi Müziğinin Birinci Devri

Birinci devirde amacımız, Harezmi müziğinin en karanlık dönemlerini kapsayan bundan yaklaşık 500-600 yıl önceki durumunu açıklamaktır. Bu dönemde, Harezmi müziğinin yükselişi ve çöküşünün tarihi açıkça belli olmasa bile, Harezmi'deki mevcut bazı tarihî eserlerden anlaşılmaktadır. Harezmi'nin başkenti Köhne Ürgenç şehrinin en parlak dönemlerinde, yani Cengiz Han istilasından önce, burada yaşayan halkın çoğunluğu müziği kendileri için bir uğraş ve meslek olarak görmekteydiler. Bunun arkasındaki neden, ailelerinin geçimini sağlamak düşüncesi idi. Hatta mevcut olan eserlerin abartılı ifadelerine göre, yalnızca Köhne Ürgenç şehrinde dutara eşik yapıp satarak geçimini sağlayan kişilerin sayısı 1000'e ulaşmaktaydı. Bu devirde Köhne Ürgenç şehrinin nüfusu 1.500.000 olduğu için bu rakamın fazla görünmesi muhtemeldir.

Harezmi'nin parlak dönemlerinde yaşayan ve Harezmlilerin ulusal kahramanlarından biri olarak kabul edilen Yusufbek herkesçe biliniyordu. Kahraman Yusufbek eğlenceye çok düşkün bir yiğit olmasının yanı sıra, saz konusunda da oldukça yetenekliydi. Köhne Ürgenç'in en iyi çalgıcıları ve koşukçuları her zaman Yusufbek'in fasıllarına katılarak günün sazlı-sözlü geçmesini sağlardı. Dutarcı Yusufbek bütün küyleri¹ bildiği için çalgı çertme² konusunda diğer çalgıcılardan oldukça yetenekliydi. Sıklıkla misafirhanedeki dutarı alıp yoruluncaya kadar bildiği birçok küyü çalar, sonrasında ise dutarı misafirhanenin duvarına asardı. Yusufbek'in fasıllar düzenlediği misafirhanenin kalıntıları altında geceleyen kişilerin söylediklerine göre, taşlar arasından hâlâ çeşitli çalgı sesleri duyulmaktaymış. Bu ifadelerle bakacak olursak; o dönemde Harezmi'deki tek musikişinasın Yusufbek olduğu anlaşılır.

O dönemde kullanılan çalgıların en yaygın olanı dutardır. Diğer çalgılarla ilgili pek çok kayıt olmasa da bize göre o devirdeki çalgılar, genel olarak Türk boylarında var olan çalgılardan çok da farklı olmasa gerek. Yukarıdaki açıklamalarımızdan anlaşılıyor ki Harezmi müziği yaklaşık olarak Sultan Muhammed Kutbiddin ve Celâlettin Mengüberdi zamanlarına kadar uzanmaktadır. Bu dönemden Harezmi müziğinin ikinci devrine kadarki geçen süreyi, Harezmi müziğinin ve musikişinaslarının değerlendirmelerini ayrıntılarıyla ortaya koymak oldukça zor olduğu için birinci devirdeki Harezmi müziğiyle

* Bu kitapçık, Harezmi edebiyatçı Mulla Bekcan Rahmanoğlu (1900–1939) ve sazende Muhammed Yusuf Devanzade (1881–1952) tarafından 1925 yılında Moskova Kooperatif Neşriyatı aracılığıyla yayımlanmıştır.

** Mulla Bekcan Rahmanoğlu (1900–1939) Harezmi edebiyatçı ve Muhammed Yusuf Devanzade (1881–1952) Harezmi sazende.

* *Ege Üniversitesi, Devlet Türk Musikisi Konservatuarı, Temel Bilimler Bölümü, Türk Halk Müziği Ana Sanat Dalı, akbashus@gmail.com*

¹ *Küy*: 1. Belli bir müzik eseri ya da parçasıdır. 2. Müziğe benzer ahenk, ezgi, melodi. (H.A.)

² *Çertmek*: Telleri çekerek çalmak; icra etmek. (H.A.)

ilgili ifadelerimizi kısaltarak burada sonlandırmıyoruz. Şimdi ise, Harezmi müziğinin yükselişi ve çöküşünü açık bir şekilde anlatan ikinci devire geçiyoruz.

2. İkinci Devir 1805–1867 (Hicrî 1221–1281)

1. Muhammed Rahim Han zamanından II. Muhammed Rahim Han zamanına kadar geçen altmış yıl, Harezmi müziğinin ikinci devrini kapsamaktadır. Bu devirde genel olarak eski dönemlerden kalma Türk çalgıları kullanılmıştır. Bununla birlikte, yeni yetişen musikîşinasların çalışmaları geçmişten günümüze kadar gelen düşüncelerin de değişmesine yol açmıştır. Halkın çoğunluğu bu musikîşinasların üsluplarını taklit etmeye başladıkları için müzik belli bir derece gelişmeye başlamıştır.

3. Harezmi'de Şeşmakam³ Küyelerinin Yaygınlaşması

1. Muhammed Rahim Han (1805–1825) döneminde tanınmış musikîşinas Hiveli Niyazcan Hoca, Buhara'ya gittiğinde ilk olarak şeşmakam küyelerini tanbur üzerinde öğrenip Hive'ye geri dönmüştür. Niyazcan Hoca, Hive'ye geldikten sonra, çalgı yeteneğiyle Harezmi musikîşinaslarının dikkatini çekmiştir.

Kadı Mahdumcan ve Sandıkçı Muhammedcan Usta, şeşmakam küyelerinin tamamını Niyazcan Hoca'dan öğrenmiştir. Bu sözünü ettiğimiz kişiler, istekli öğrencilerine şeşmakam öğretmeye başlayarak birkaç tanburcunun yetişmesine de önyak olmuşlardır. Onların yetiştirdiği öğrencilerin her birini ayrıntılarıyla yazmak mümkün olmayacağı için yalnızca en önemlilerinin bazılarını yazmayı uygun görüyoruz. Niyazcan Hoca'nın öğrencisi Sandıkçı Muhammedcan'dan Hocaş Mehremoğlu Abdusettar Mehrem öğrenim görmüştür. Bu kişi halk ve yönetim kadrosu içinde önemli bir yere sahipti. Bu yüzden, şeşmakam küyeleri de onunla birlikte itibar görmüş ve gelişmeye başlamıştı.

1. Muhammed Rahim Han zamanında yaşamış olan musikîşinaslar yukarıda yazılı olan kişilerdir. Bu dönemde, müzikte hiçbir şekilde değişim gözlenmemiştir. Yalnızca bu kişilerin etkisiyle şeşmakam küyeleri halk arasında yaygınlaşmış ve sevilmeye başlamıştır. Bu devirden sonra Muhammed Emin Han devrine geçilmiştir.

3.1. Muhammed Emin Han Zamanı

Muhammed Emin Han müziğe çok ilgi duyuyordu. Yukarıda sözünü ettiğimiz musikîşinasların katılımlarıyla fasıllar düzenlendi. Muhammed Emin Han zamanında Abdusettar Mehrem'den Ayakkabıcı Usta Hodaybergen, Ayakkabıcı Usta Hodaybergen'den ise Kamil mahlasıyla ünlenen Abdullah Müftioğlu Pehlevanniyaz Mirzabaşı, şeşmakam küyeleriyle ilgili eğitim almıştır. 1853 (Hicrî 1271) yılında Muhammed Emin Han'ın Sarahs şehri kuşatmasındaki savaşta ölmesiyle birlikte kaygı hükümet ve halka yansımış, müzik de bu durumdan etkilenerek duraklama dönemine girmiştir.

³ *Şeşmakam*: Altı türlü perdeden başlayıp icra edilen lirik türdeki müzik eseri olup her biri ayrıca lad ve ses sırasına sahiptir. Şeşmakam; *Büzürk*, *Rast*, *Neva*, *Dügâh*, *Segâh* ve *Irak* makamlarından oluşmaktadır. (H.A.)

3.2. Abdullah Han Zamanı

Abdullah Han, Muhammed Emin Han'dan sonra 1854 (Hicrî 1271) yılında han olmuştur. Abdullah Han, tanbur ve ğırcek⁴ çertmeyi bilmesine karşın müzikteki duraklama bu dönemde de eskisi gibi devam etmiştir.

3.3. Abdullahbekoğlu Kutlımurad Han Zamanı

1855 (Hicrî 1272) yılında Abdullah Han öldürüldükten sonra, hanlığa oğlu Kutlımurad Han getirilmiştir. Beş ay sonra Kutlımurad Han'ı da öldürürler. Bununla beraber, müzik çalışmaları aynı eskisi gibi duraklama dönemindeydi.

3.4. Seyit Muhammed Han Zamanı

Seyit Muhammed Han, 1855 (Hicrî 1272) yılında Kutlımurad Han'ın yerine geçerek, tam dokuz yıl hanlık yapmıştır. Bu dönemde, Harezmi biraz dirilmeye başlamış ve bunun sonucunda, halk ile hanın müziğe yakınlaştığı görünmüştür. Hanın kendisi de dutar ve ğırcek çalmayı biliyordu. Sıklıkla yukarıdaki musikîşinaslarla fasıllar düzenlerdi.

Seyit Muhammed Han zamanında musikîşinaslar yetişmedi. Halk arasında anlaşmazlık ve başkaldırıları sonucu ortaya çıkan korkunç olaylar müzik çalışmalarını da haliyle etkiledi. Eskisi gibi müzikte yavaşlama aynı hızla devam etti.

3.5. II. Muhammed Rahim Han Zamanı

1864 (Hicrî 1281) yılında Seyit Muhammed Han yerine gelen II. Muhammed Rahim Han, müzik bilimine çok ilgiliydi. Bu sebeple, müzik çalışmaları bu dönemde bambaşka bir hal almıştır. Önceden halk arasında az da olsa aranan müzik çalışmaları, hızla yayılmış ve ulusal küylerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Uzman musikîşinaslar sayesinde şeşmakam küyelerinin *müşkülât* ve *tasnif* kısımları ayrıca önem kazanmıştır. Müşkülât ile tasnif kısımlarına ait şeşmakam küyleri ise eskisi gibi kalmamış, değiştirilerek birkaç ekleme de yapılmıştır.

4. "Harezmi Çizgi" Adlı Nota Sisteminin Bulunması

General Kaufman emrinde Harezmi'ye gelen Rus askerleri şehri baştanbaşa sararak hanın etkisi ve gücüne karşı gözdağı vermişti. II. Muhammed Rahim Han, Harezmi'de kendisinden başka güçlü ve etkili bir yabancı kuvvetin bulunduğunu görünce bunun etkisinden çıkamadı. Kendisine herhangi bir avuntu kaynağı bulmaktan acizdi; fakat etrafındaki insanlar -çoğunlukla da musikîşinas Pehlevanniyaz Mirzabaşı- hanın bu durumunu anlayarak onu fasıllar düzenleme konusunda teşvik etti. Hanın sürekli olarak müzikli eğlence toplantılarını, yani fasılları düzenlemesi sonucunda "Harezmi çizgi" adındaki nota sistemi ortaya çıktı. Bununla birlikte, Harezmi müziği belirli bir gelişme kat etmiş ve halk arasında yaygınlaşmıştı.

II. Muhammed Rahim Han'ın başkâtibi, hanın müzik çalışmalarına olan ilgisini arttırmak için çaba göstermiştir. Başkâtibin çabaları sonucunda, hanın müziğe olan ilgisi

⁴ *Ğırcek*: Orta Asya halkları arasında, özellikle Özbekler tarafından kullanılan geçmişi eski bir yaylı çalgı aletidir. (H.A.)

öyle bir hal almıştır ki şeşmakam, ilave şubeler ve ulusal küyler kolayca herkes tarafından öğrenilebilmesin diye yöntem ve uygulama çalışmalarına girişilmiştir. Han bununla ilgili düşüncelerini gerçekleştirmek için Harezmi musikişinasların önde gelenlerinden Kamil mahlaslı Pehlevanniyaz Mirzabaşı'ya şunu emreder: *Her ne olursa olsun hanın emri yerine getirilsin. Çalgılardan tanburu herkes kullansın ve küyleri çalabilsin.* Sonuçta II. Muhammed Rahim Han'ın bu buyruğunu gerçekleştirmek Pehlevanniyaz Mirzabaşı için zor olmadı; çünkü o bu işin uzmanı ve yüksek yetenek sahibiydi.

Pehlevanniyaz Mirzabaşı, uzman olduğu tanbur sazını hayal eder ve bütün düşüncesini bu çalgıya yoğunlaştırır. Daha sonra, tanburun yapılışını, tanbur perdelerinin durumunu, pes ve tiz sesler arasındaki uzaklıkların derecelerini belirlemiştir. Bununla birlikte, bu düşüncesini oraya atarak hem II. Muhammed Rahim Han'ın buyruğunu yerine getirmiş, hem de bu yolla bulduğu nota sistemini kanıtlayarak işe başlamıştır. İlk önce *Rast* makamını notaya almıştır. *Rast* makamını tamamladıktan sonra bu makamın peşrevini aktarmıştır. Bunun ardından, *Rast* makamını tanburun 18 perdesine göçürerek aktarımlar gerçekleştirmiştir. Sonuç olarak, perde aralıklarını genişlik ve darlıklarına göre, yatay çizgilerle göstererek tanburun perdelerini belirlemiştir. Ayrıca, her perdede işlediği makamın usullerini de göstermiştir. Aşağıdan ve yukarıdan kaç tırnak çertilecekse perde yerine konulan çizgilerin altına ve üstüne çertim sayısı kadar nokta yerleştirmiştir. Bu biçimde nota sistemini hazırladıktan sonra, II. Muhammed Rahim Han'a teslim etmiştir.

4.1. "Harezmi Çizgi"nin Yaygınlaştırılması, Yükselişi ve Düzeltişi

Pehlevanniyaz Mirzabaşı tarafından bulunan yukarıda ifade ettiğimiz çizik düzenlemesi II. Muhammed Rahim Han'a teslim edilmişti. II. Muhammed Rahim Han, kendi müzik öğretmeni ve tanınmış musikişinas olan Mirza mahlaslı Pehlevanniyaz Mirzabaşı'nın oğlu Muhammed Resul Mirzabaşı'na tüm şeşmakam küyelerini babasının bulduğu nota sistemine göre notaya almasını ve kitap haline getirilmesini buyurdu.

Muhammed Resul Mirzabaşı, hanın bu buyruğunu yerine getirmek için birkaç ay çalıştı ve bütün şeşmakam küyelerini yukarıdaki düzene göre kitaba aktardı. Bununla birlikte, şeşmakam küyleri notası kitabını bitirerek iki ciltten oluşan ders kitabını hazırdı ve hana teslim etti. Daha sonra, han bu ders kitaplarını Mühürücü Hedaybergen, Molla İsmail ve Muhammed Yusufbek gibi hattatlara vererek birkaç kitap daha yayımlattı.

Muhammed Resul Mirzabaşı'nın şeşmakam küyelerini babasının bulduğu notaya sistemine uygun olarak kitaba aktardığını şu yolla da anlayabiliyoruz:

Şeşmakam *tasnif* (mansur) ve *müşkülât* (manzum) kısımlarına bölünür, yani şeşmakam küyelerinin bir kısmı hanendelerle birlikte icra edilir. İkinci kısma giren küyeler ise sözsüz icra edilir. Bunların birincisi sözsüz küyelerden, ikincisi ise sözlü küyelerden oluşur.

Bununla birlikte, Muhammed Resul Mirzabaşı şeşmakam küyelerini notaya alırken bu durumu göz önünde bulundurarak tasnif kısmına giren bütün küyleri ayrı

bir kitapta, müşkülât kısmına giren küyleri ise ayrı bir kitapta toplamıştır. Bu yolla iki cilt olarak hazırladığı şeymakam küyelerinin tamamını notaya aktarmıştır.

İşte bu nota kitaplarının yardımıyla müziğe ilgi duyan birçok kişi makamlar konusunda kendini geliştirmiştir. Pehlevanniyaz Mirzabaşı'nın bulduğu nota sistemi, kendi oğlu ve öğrencisi olan Muhammed Resul Mirzabaşı'nın çabalarıyla halk arasına yayılmış ve birçok kişi bu kitaplar aracılığıyla şeymakam küyelerini öğrenmiştir. Halen bu nota kitapları kullanılmaktadır.

5. Harezmi Yedi Makamı Küyelerinin ve Usullerinin Bölümleri

Daha önceden var olan şeymakam küyelerine Harezmi musikişinasların da çeşitli küyeler ilave etmesi sonucunda, kimi küyeler yarım makam olarak kabul edildi. Bu yolla şeymakam küyelerinin tamamı altı buçuk makama çıkarıldı.

Bu altı buçuk makamın küyleri aşağıdaki başlıklar altında toplanmıştır:

- 1-Rast Makamı
- 2-Neva Makamı
- 3-Segâh Makamı
- 4-Dügâh Makamı
- 5-Büzürk Makamı
- 6-İrak Makamı
- 7-Pençgâh Makamı

Bu sınıflandırmada Rast makamından sayılan Pençgâh küyü yarım makam olarak kabul ediliyordu. Bununla ilgili olarak, Muhammed Resul Mirzabaşı yürüttüğü çalışmalarla Pençgâh makamına birkaç küy daha ekleyerek bu makamın *bütün makam* olmasını sağlamıştır. Sonuç olarak, Harezmi küyleri yedi makama ulaşmıştır.

Yukarıdaki makamların her biri çeşitli küylere ayrılmaktadır. Örneğin:

5.1. RAST MAKAMI

MENSURLARI

1. Makamı Rast
2. Terc'yi Rast
3. Peşrevi Gerdüni Rast
4. Mürebbayi Kâmilî Rast

MANZUMLARI

12. Makamı Rast
13. Teraneyi Rast
14. Süvareyi Rast
15. Nakşî Rast

5.	Muhammesi Rast	16.	Telkini Rast
6.	Muhammesi cedidi Feruzi Rast	17.	Nesri Uşşaki Rast
7.	Müseddesi cedidi Feruzi Rast	18.	Nesri Sebayi Rast
8.	Mürebbayi Rasti Mirza	19.	İfari Rast
9.	Sakili Rast		
10.	Sakili Mühkeni Rast		
11.	İfari Rast		

5.2 NEVA MAKAMI

MENSURLARI

1. Makamı Neva
2. Peşrevi Neva
3. Peşrevi zenciri Neva
4. Sakili Neva
5. Sakili Feruzşahi Neva
6. Muhammesi Neva
7. Muhammesi Beyati Neva
8. Nim Sakili Neva
9. İfari Neva

MANZUMLARI

10. Makamı Neva
11. Teraneyi Neva
12. Süvari Neva
13. Telkini Müstehzadi Neva
14. Mükaddimeyi Telkini Neva
15. Telkini Neva
16. Nesri Teraneyi Harezmi Neva
17. Nesri Beyati Neva
18. Nakşî Neva
19. Mukaddimeyi Nesri Arezi Neva
20. Mukaddimeyi Dügâh Hüseyini Neva
21. Dügâh Hüseyini Neva
22. Sevareyi Dügâh Hüseyini Neva
23. Telkini Dügâh Hüseyini Neva
24. Birinci İfari Neva
25. İkinci İfari Neva

5.3. SEGÂH MAKAMI***MENSURLARI***

1. Makamı Segâh
2. Peşrevi Segâh
3. Sakili Segâh
4. Sakili Feruzşahi Segâh
5. Se usûli Feruzşahi
6. Birinci Muhammesi Segâh
7. *(noktalı yerler açık bırakılmıştır)*
8. Çar usûli Feruz
9. Hafifi Segâh
10. İfari Segâh

MANZUMLARI

11. Makamı Segâh
12. Teraneyi evveli makamı Segâh
13. İkinci Teraneyi Segâh
14. Üçüncü Teraneyi Segâh
15. Mukaddimayi Telkini Segâh
16. Telkini Segâh
17. Mukaddimeyi Nesri Hicazi Segâh
18. Nesri Hicazi Segâh
19. Nesri nevrüzi Harayi Segâh
20. Süvari Segâh
21. Nakşî Segâh
22. Teraneyi Nesri Acemi Segâh
23. Nesri Acemi Segâh
24. Birinci İfari Segâh
25. İkinci İfari Segâh

5.4. DÜĞÂH MAKAMI***MENSURLARI***

1. Makamı Dügâh
2. Terce'i Dügâh
3. Birinci Peşrevi Dügâh
4. İkinci Peşrevi Dügâh

MANZUMLARI

17. Makamı Dügâh
18. Teraneyi evveli Dügâh
19. İkinci Terane Dügâh
20. Üçüncü Terane Dügâh

5.	Üçüncü Peşrevi Dügâh	21.	Mukaddimeyi Nesri Hicazi Çargâh
6.	Dördüncü Peşrevi Dügâh	22.	Nesri Çargâh
7.	Zerbül fethi Dügâh	23.	Süvari makamı Dügâh
8.	Sakili Aşkulla	24.	Telkini Dügâh
9.	Sakili Feruzşahiy	25.	Nakşı Dügâh ve Mukaddimeyi Nesri Arez
10.	Birinci Muhammesi Dügâh	26.	Nesri Orazi
11.	İkinci Muhammesi Dügâh	27.	Mukaddimeyi Dügâh Hüseyni Dügâh
12.	Üçüncü Muhammesi Dügâh	28.	Süvari Dügâh Hüseyni Dügâh
13.	Dördüncü Muhammesi Dügâh	29.	Telkini Dügâh Hüseyni Dügâh
14.	Sema'i Dügâh	30.	Birinci İfari Dügâh
15.	Pehteyi zerbi Dügâh (Fahtek zerb)	31.	İkinci İfari Dügâh
16.	İfari Dügâh		

5.5. BÜZÜRK MAKAMI

MENSURLARI

1.	Makamı Büzürk
2.	Birinci Peşrevi Büzürk
3.	İkinci Peşrevi Büzürk
4.	Üçüncü Peşrevi Büzürk
5.	Se usûli Büzürk
6.	Muhammesi Büzürk
7.	Muhammesi Feruzi Büzürk
8.	Sakili İslimhani Büzürk
9.	Sakili Niyazhoca

MANZUMLARI

11.	Makamı Büzürk
12.	Birinci Teraneyi Büzürk
13.	İkinci Teraneyi Büzürk
14.	Üçüncü Teraneyi Büzürk
15.	Dördüncü Teraneyi Büzürk
16.	Mukaddimeyi Telkini Büzürk
17.	Telkini Büzürk
18.	Nesri Nesrullayı makamı Büzürk
19.	Nesri Acemi makamı Büzürk

10.	Sakili Sultan Büzürk	20.	Süvari makamı Büzürk
		21.	Nakşî makamı Büzürk
		22.	Mukaddimeyi Nesri Uzzal
		23.	Nesri Uzzali Büzürk
		24.	İfari makamı Büzürk

5.6. IRAK MAKAMI

1. Makamı Irak
2. Terce'î makamı Irak
3. Peşrevi Irak
4. Birinci muhammesi Feruzşahi Irak
5. İkinci muhammesi Feruzşahi Irak
6. Se usûli Irak
7. Se usûli Feruzi Irak
8. Birinci Sakili Irak
9. İkinci Sakili Irak
10. Hakşi Iraki Nefürdem
11. İfari Irak

Bunlardan yalnızca *Nefürdem* küyü müşkülât olarak kabul edilir ve diğerleri ise mensurlardır.

5.7. PENÇGÂH MAKAMI

1. Makamı Pençgâh
2. Birinci Peşrevi Pençgâh
3. İkinci Peşrevi Pençgâh
4. Sakili vezmin Pençgâh
5. Sakili Feruzşahi Pençgâh

6. Se usûli makamı Peçgâh
7. Muhammesi Peçgâh
8. Muhammesi Uşşaki Peçgâh

Bunların hepsi tasniften sayılan mensur küylerdir.

6. Tanbur Makamlarının Usulleri

Bütün Tanbur makamlarının aynı şekilde çalınabilmesi için tartımlar oluşturulmuştur. Kalın-ince veya kısa-uzun sesleri anlatan *tak-taka-güp* gibi yansıma sözlerini yan yana getirmekle oluşturulan düzenlemeye usul denmiştir.

Güp kalın, *tak* ise uzun ve ince sese denk gelmektedir. Tanburda bir küy çalındığında bu tartımlar ait olduğu zamana denk gelecek şekilde icra edilir. Bu sırada küy öngörülen tartıma göre *güp* ya da *tak* şeklinde icra edilirken -bunlara denk gelecek bir zaman içerisinde- belirli bir süre susmak gerekmektedir. İcra esnasındaki bu susuşareti için "*" simgesini kullanmışlardır. Bunun yardımıyla usuller belirlenmiştir.

Usul için kabul edilen bu üç türlü ses, daireyle şöyle seslendirilir:

Güp sesini çıkarmak için parmaklar birbirine bitişik bir halde, dört parmak ile daireye bir kez vurulur.

Takka sesini elde etmek için daireye iki parmak bitişik bir şekilde, arka arkaya vurulmalıdır.

Tak sesini elde etmek içinse yalnızca bir parmakla vurmak gerekmektedir.

1. Makamı Rast usûlü: güp*, tak*
2. Terce'i makamı Rast usûlü: tak, güp, güp
3. Peşrevi Rast usûlü: güp-tak-tak, güp * güp *
4. Sakili Rast usûlü: güp * tak tak güp * takka-takka-tak-tak güp * takka takka güp * tak * tak * güp * güp * tak * takka tak takka tak güp tak güp tak takka güp tak *
5. Muhammesi Rast usûlü: güp takka tak tak güp * tak güp tak * güp güp tak takka takka güp * takka takka güp * tak güp tak tak tak tak.
6. Süvari Rast usûlü: güp * takka takka güp * takka takka tak tak güp * güp tak * takka takka güp.
7. Talkini Rast usûlü: takka tak güp tak.
8. Se usûlü: tak tak tak tak güp takka tak tak güp tak * güp tak güp güp tak takka takka güp * tak takka takka güp tak güp tak tak tak tak güp * tak

tak güp * tak tak tak tak güp tak tak güp * güp tak * güp tak * güp tak
güp tak * güp tak tak tak tak güp.

9. Usûli Hafifi Segâh: takka takka güp güp * takka takka güp * takka takka
güp güp * takka takka güp güp tak.
10. Semaî Dügâh usûlü: güp güp tak * takka takka güp * takka takka güp *
tak güp.
11. Pahta zerb Dügâh usûlü: güp *tak
12. Nesri uşşak usûlü: güp güp takka güp tak (bütün nesirlerde çalınır)
13. Bütün ifarilerin usûlü: güp takka takka güp tak.

6.1. Tanbur'un Düzeni (Akordu)

Tanbur ile tüm makamları icra edebilmek için tanburu üç tür düzene sokmuşlardır:

1- Rast ve Pençgâh makamlarına göre akort etmek için tanbur üzerindeki iki ilave telin tiz ve pes olarak ayarlan telleri vardır. Bunlar sesleri *unison* olarak *kuintet* düzende akortlanır; fakat orta tel bunlara göre daha pes olur.

2-Segâh, Irak, Büzürk ve Dügâh makamları için akort şekli ise; ortadaki telin pes oluşu Rast makamının akort edilmesine göre biraz daha tiz olarak *kuartet* düzende akortlanır.

3-Neva makamı için akort edilmiş şekli içinse; ortadaki telin yukarıdaki iki çeşit akortlanıştan daha tiz olarak *sekunda* düzende akortlanması gerekmektedir. Yukarıdaki üç türlü akort edilmiş şeklinde ortadaki telin gerginliği her iki taraftaki tellerin gerginliğinden daha pes olur. Yukarıdaki şekilde akort edilen bir tanburda her zaman eşğin durduğu yer biraz daha farklı olarak yerleştirilir. Eşğin dutar üzerindeki konumu tanbur başının son tarafına oranla üç parmak kadar içeri doğru; fakat biraz yukarı meyilli bir halde olması gerekmektedir.

4-Tanburun altıncı perdesi Dügâh, Irak ve Büzürk makamları çalındığında akort yedinci ve altıncı perdelerin ortasındaki açıklığın üçte biri kadar pese düşürülür. Segâh, Neva ve Rast makamları çalındığında ise adı geçen altıncı perdede, yani kendi yerinde icra edilir.

7. Makamların Başlangıç ve Bitişleri

1. Rast makamı üçüncü perdeden başlar ve bu perdede karar verir.
2. Neva makamı altıncı perdeden başlar ve bu perdede karar verir.
3. Segâh makamı dördüncü perdeden başlar ve bu perdede karar verir.
4. Dügâh makamı sekizinci perdeden başlar ve bu perdede karar verir.

5. Büzürk makamı dördüncü perdeden başlar ve bu perdede karar verir.
6. Irak makamı birinci perdeden başlar ve bu perdede karar verir.
7. Pençgâh makamı Rast perdesi, yani üçüncü perdeden başlar ve bu perdede karar verir.

8. Dutar Küyleri

Dutarın çok eskilerden beri Harezm'de kullanılan Türk sazları arasındaki tanınmışlığını yukarıda birçok kez zikretmiştik.

Harezm'de dutar halk arasında tanburdan daha çok tercih edilmesine karşın, tanbur kadar düzene sokulamamıştır. Dutar küyleri, tanbur küyleri kadar gelişmiş bir yapıya sahiptir; fakat tanbur küyelerine verilen önem dutar küyelerine verilmemiştir. Bunun sebebi ise, çertiş üslubu açısından bu çalgı tanburdan daha zordur. Seyit Muhammed Han ve Muhammed Rahim Han zamanlarında çoğunlukla Baba Kamber mahlaslı Molla Muhammed Şerif gibi dutarcılar, dutar küyelerine özgü bir nota sistemi yazmayı düşünmüşlerdir. Bu konuyla ilgili olarak birçok çalışma içerisinde bulunmalarına karşın; çertiş üslupları, kol tutuşları, bazı küyelerin aktarımlarındaki eksiklikler, icra esnasındaki accelerando ve ritardandolar dutar küyelerini notaya aktarmaya engel olmuştur.

Dutarı yükseliş ve gerileme dönemi olarak ikiye ayırmak mümkündür. İlk dönemi Köhne Ürgenç şehrinin bayındır zamanlarına denk gelmektedir. Bu dönemde dutar kısmen de olsa gelişmiştir. Yetişen en iyi dutarcı olarak Yusufbek'i gösterebiliriz. Diğer bir ikinci ise Seyid Muhammed Han ve II. Muhammed Rahim Han zamanlarındandır. O zamanlarda dutar önceki durumundan daha da farklıydı. Önemi oldukça artmıştı. Han sarayındaki aristokrat ve orta kesim arasında oluşturulan fasıllarda tanbur, ğırcek, balaban, daire gibi saz adları içerisinde dutar da yer alırdı. Bu sebeple bilgin dutarcılar yetişmeye başlamıştır. Hiveli Evez Cuma ve Hoca Nezer Kürd adındaki bir Özbek, dutar icrasında kendini çok iyi yetiştirdi. Hazarespli Pehlevan Bay ve Hazaresp'in Mitan bölgesinden Babacan Mitan, Hoca Nezer Kürd'den dutar öğrenmiştir. Osmancan ve Cambaz Yakup ise Babacan Mitan'dan eğitim görmüştür.

İşte bu yukarıdaki adları geçen bilgin dutarcılar yetişmiş ve halkın da bunlarla birlikte dutara olan sevgisi artmaya başlamıştır. Çoğunlukla Özbek ve Türkmen-Çavuldurlar arasında dutar sazı biraz daha yaygınlaşmıştır. Çavuldur boyundan olan Bahşı Süyev'in seslendirdiği yeni küyler, dutarın az da olsa halk arasında yayılmasına olanak tanımıştır. Dutar küyleri hakkında daha fazla bilgi vermek için kitapçığımız uygun olmadığı için sözümüzü burada sonlandırıyoruz.

8.1. Dutar Makamları

1. Irak	7. Arez bam
2. Çependaz	8. Teşniz

3. Moğulçe	9. Mecnun deli
4. Nevai	10. Ağyar
5. Serdi Irak	11. Miskin
6. Raviy	

Sayıdığımız bu on bir makam dutar küyelerinin en eskileridir. Bunlara Özbek ve Türkmen dutarcılarının oluşturdukları yeni küyleri katmadık. Dördüncü rakamda gösterilen Nevai makamı, *Kari Nevai* adıyla da bilinir. Bu makam Harezmi Özbek dutarcıları tarafından çok eskiden beri bilinen bir makamdır. Özbeklerin milli makamlarından birisi olduğuyla ilgili söylentiler de günümüze kadar ulaşmıştır.

Yukarıdaki yazılan makamlar belli başlı şubelere ayrılmasa da bir küyden diğer bir küye geçiş yapılacağı esnada küy usulünde çalınırken, çeşitli aktarma seslere göre her makamı birkaç aktarım ve parçalara bölmek mümkündür. Örneğin:

1. *Irak* makamı tahminen yedi tüşürüme bölünmüş olsa da bu bölümlerin tanburdaki gibi her birinin kendine özgü adları yoktur. Yalnızca aşağıda yazılmış olan beş türlü tüşürümün adları vardır, diğerlerinin ise yoktur:

- I. Orta İfari
- II. Nigaran
- III. Aramican
- IV. Boy Muhammed
- V. Seklensin

2. *Çependaz*, *Moğulçe* ve *Nevai* makamlarının her biri toplam altı tüşürüme sahiptir; fakat kendine özgü adları yoktur.

3. *Sedri Irak*, *Raviy* ve *Arez Bam* makamlarının her biri üç tüşürüme sahiptir; fakat adları belli değildir.

4. *Teşniz* ve *Deli Mecnun* makamları dört tüşürümlüdür ve adları yoktur.

5. *Ağyar* ve *Miskin* makamları iki tüşürümlüdür ve adları yoktur.

Yukarıda yazılı olan yedi çeşit makamın her birinin sonunda kendine özgü ufarları da vardır.

9. Özgeçmişler

9.1 Niyazcan Hoca

Niyazcan Hoca, I. Muhammed Rehim Han'dan önceki dönemlerde yaklaşık olarak ...⁵ yıllarında müzik ilmine son derece hevesliydi. Harezmi'de var olan küyleri kendi

⁵ Noktalı kısım eserde boş bırakılmıştır. (H.A.)

meslektaşları kadar bilirdi. Niyazcan Hoca bilgisinin yetersiz olduğunu düşünerek Buhara'ya gelmişti. Amacı yalnızca müzik bilimi üzerine eğitim almak ve bununla birlikte Harezmi müziğini canlandırmaktı.

Niyazcan Hoca Buhara'ya gider gitmez ilk önce yapması gereken işleri bitirmiş ve sonrasında ise tanbur ile şeşmakam küyelerini öğrenmiştir. Harezmi'ye geri dönmesiyle birlikte öğrenmiş olduğu tanbur küyelerini istekli öğrencilerine öğretmeye başlamıştır. Örneğin, Kadı Mahsumcan ve sandıkçı Usta Muhammedcan yetişmiş olan ünlü tanburculardandır. Bundan dolayı, Niyazcan Hoca Harezmi'deki tüm tanburcuların en iyi ustasıdır. Bunun dışında, şeşmakam küyelerini Harezmi'de yaygınlaştıran kişi olarak da bilinir. Şeşmakam küyelerinden olan Büzürk makamının sakıl şubesinin önüne bir küye ekleyerek müzik yeteneğini de bu yolla kanıtlamıştır. Ne yazık ki bu bilim adamımızın ölüm yılını bulamadık.

9.2 Kadı Mahsumcan

Kadı Mahsumcan Bey, sandıkçı usta Muhammedcan ile birlikte Niyazcan Hoca'dan şeşmakam küyelerini öğrenmiştir. Kadı Mahsumcan, Muhammed Rahim Han zamanında büyük kadı olarak Arapça ve Farsça ile tevhit ilmi hakkında çok iyi bir bilgiye sahipti. Zamanının çoğunu medresede geçirirdi. Kadılık görevini yerine getirdiği gibi bir yandan da öğrencilerine ders de verdi. Dersliğinin içinde kendisine ait bir odası da vardı. Bütün çalgı aletlerini burada saklar ve geceleri kendisi musikişinaslarla birlikte çalgı çalıp bu konuda meraklı olan öğrencileriyle meşek ederdi. Kadı Mahsumcan'dan yetişen musikişinaslar olmasa bile, kendi zamanında ve sonrasında gayet iyi tanınan bir musikişinastı. Kadı Mahsumcan'ı destekleyen kişilerin var olduğunu bu nedenden dolayı söylemeyi uygun gördük. Ayrıntılı özgeçmişini ve ölüm yılını ne yazık ki bulamadık.

9.3. Pehlevanniyaz Mirzabaşı (diğer adıyla Kâmil)

Tanınmış musikişinas Abdusettar Mehrem'in dünyaya gelen küçük kız kardeşi Evezcan'ı Abdullah Müftü Nurbay Cük'ün oğluna vermişler. Müftü Abdullah'ın sözünü ettiğimiz hanımından bir oğlu olmuş ve adını ise Pehlevan koymuşlar.

Pehlevanniyaz ilk olarak eğitimini Harezmi'nin eski okul ve medreselerinde tamamladıktan sonra, Seyit Muhammedcan Han'ın zamanında kendi babası Hocaş Mehrem'in tüccarları arasına katılıp ticaretle meşgul olmuştur. Daha sonraları ticareti de bırakarak Seyit Muhammed Han'ın seraskerliğinde seyis olarak çalışmaya başlamıştır.

II. Muhammed Rahim Han döneminde General Kaufman'ın Hive'yi istila etmesinden sonra, sözleşme imzalandığı sırada kâtiplik yapmıştır. Kendi çabalarıyla mirzabaşı rütbesine kadar yükselmiş ve çok geçmeden divan beyi makamına tayin edilmiştir. Beş yıl bu görevi yaptıktan sonra yeniden başkâtip olmuştur.

Abdusettar Mehrem'in öğrencisi rehber usta Hedaybergen'den şeşmakam küyelerini öğrenip müzik hakkında birçok bilgiye sahip olmuştur. Bundan elli yıl önce Harezmi'de özel bir nota ortaya çıkarılmıştı. Günümüzde de bu nota halk arasında yaygındır. Pehlevanniyaz Mirzabaşı, Rast makamına *mürebbeği kâmil* adında bir küye de eklemiştir.

Muhammed Resul Mirzabaşı, Cambaz Yakup ve Osmancan gibi tanınmış musikişinaslar, Pehlevanniyaz Mirzabaşı'nın öğrencileridir. Bunun dışında, kendisi zeki ve yetenekli biriydi. Şiir de yazardı. 254 gazelden oluşan *Divan-ı Kamil* adlı kitabı vardı. Bununla birlikte, *Letaif ve Zeraif* adlı kitabında, Türkmenlerin *Rana ve Zeba* adlı eserini Farsçadan Özbekçeye çevirmişti.

Birkaç defa Moskova ve Taşkent şehirlerine seyahat edip Taşkent şehrini abartılı bir şekilde eserinde yazmıştır. 50 sayfadan oluşan *Nevruzî* isimli uzun bir kasidesi vardır. Farsçaya aşinalığı oldukça fazlaydı. Rusçayı ise derdini anlatacak kadar bilmekteydi. Bunun dışında, ipek dokumayı çok iyi bilirdi. İslimi nakışlar çizme konusunda da yetenekliydi. Han kendi divanının saray mühürçüsü Hudaybergen'e Pehlevanniyaz Mirzabaşı'nın islami nakışlarının birkaç örneğini yaptırıp halk arasında yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu açıklamalardan anlaşılıyor ki Muhammed Resul Mirzabaşı, Harezmi müziğinin ilk düzenleyicisi ve muhafızı diye söylenildiği de olmuştur. Rast makamına *Sübh ve İfari* adlarında iki küy de eklemiştir. Muhammed Resul Mirzabaşı, tanburu tırnak yardımıyla çertmeyi çok iyi biliyordu. Bunun yanı sıra, ğırcek konusundaki mahareti tanburdan çok daha yüksekti. Usul tutmakta da aynı zamanda ustaydı.

1899 (Hicrî 1317) yılında babasının vefat etmesiyle birlikte kendisi babasının yerine başkâtip olarak tayin edilir. Yaklaşık olarak 1910 (Hicrî 1326–27) yılında, İsfendiyar zamanında yerinden edilmiştir. Muhammed Resul Mirzabaşı musikişinaslığının yanında hattatlığıyla da tanınmış birisiydi. Talik ve nash yazı türünü çok iyi yazıyordu. I. Muhammed Rahim Han ve İsfendiyar hanların emriyle birkaç kitap yazmıştır. Yaklaşık beş yüz kişiye hattatlık eğitimi verdiği bilinmektedir. Bir taraftan eski usulde ders vermesinin yanı sıra, Fars dili eğitimi de vermekteydi.

Babasından kalan ve kendisinin topladığı kitapların tamamı binden fazlaydı ve bu kitapları kimseye vermezdi. Şairliği babası kadar iyi değildi. Böyle olmasına rağmen, II. Muhammed Rahim Han zamanında yazdığı *Ġayr Metbu' Merġub ul Nezerin* adlı gazellerden oluşan bir divanı vardır. Şiirlerinde Mirza mahlasını kullanıyordu. O dönemdeki şairler, şiirlerini Mirza'ya düzelttirirlerdi. Ferruh mahlaslı İsfendiyar Han'ın yazdığı gazellerin tamamını da Mirza kontrol ederdi.

9.3.1 Muhammed Resul Mirza'nın Yazdığı ve Tercüme Ettiği Kitaplar

1. Mümtaz mahlaslı Hürdar Türkmen'in *Rena ve Zeba* isimli kitabı (Farsçadan)
2. *Tühfetül Müminin* adlı tıp kitabının birinci defteri
3. Hadislerden *Meaviy ül Hak ve Fezayil el Kuram*
4. *Şemsel Mearif* kitabının iki bölümünü, ikisi de *Asma el Hüsn*'ün açıklamasıdır (Arapçadan)
5. *Dekeyik el Ahbar* (Arapçadan) Özbekçeye çevrilmiştir.

6. Fuzuli'nin Farsça *Sakînamesini* kendi biçimini değiştirmeden Türkçeleştirmiştir. I. Muhammed Rahim Han'ın emriyle kendi divanı *Mağribül Nezerine* eklemiştir.

1921 (Hicrî 1340) yılının Şaban ayının yedinci perşembesinde 83 yaşında vefat etmiştir. Şerğazihan medresesinin güney kısmına, kendisinin hayattayken yaptırdığı medresenin özel kümbetli türbesine defnedilmiştir.

Muhammed Resul Mirzabaşı boş zamanlarında şiir yazardı ve hiçbir anını boş geçirmezdi. Ölene kadar tüm hayatını saz çalarak, kitap okuyarak ve şiir yazarak geçirirdi. Kendisinin müziğe olan sevgisi büyüktü. Saz sesini duyduğunda ne işle uğraşır olursa olsun onu bırakır ve sesi dinlemeye koyulurdu. Misafirhanedeki tanbur, ğırcek, dutar ve daire sazlarını kaliteli malzemelerden yaptırmıştı; hatta kendisinin müziğe olan aşırı bağlılığını *Mağribül Nezerin* adlı divanında *Mirza müsebbeyi ifari ile çalar, sen de çal sakili ki divan mühürücü* diye yazarak karmaşık bir dille anlatır. "Harrat" mahlaslı Muhammed Yakup ve Muhammed Resul Mirzabaşı'nın yetiştirdiği öğrencilerdendir.

9.4. II. Muhammed Rehim Han

II. Muhammed Rahim Han, Seyit Muhammed Han'ın ölümünden sonra 1864'te (Hicrî 1281) 18 yaşında han tahtına oturur. Dokuz yıl bağımsız han olarak memleketi yönetmiştir. 1872 (Hicrî 1290) yılında General Kaufman Harezmi baştanbaşa işgal ettikten sonra, Hive hanlığı Çar Rusya'sının boyunduruğu altına girer. Hanın etrafındaki kişilerin önermeleriyle müziğe olan isteği artmış ve Muhammed Resul Mirzabaşı'ndan altı yarım makamı öğrenmiştir.

Pehlevanniyaz Mirzabaşı yayımladığı *Harezmi tanbur çiziği* adlı nota sistemini hazır hale getirmiş ve ardından eski edebiyatla meşgul olmuştur. *Feruz* adlı bir divanı da hazırlamıştır. Divan Harezmi matbaasında basılmıştır. Kendileri; Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinden çokça tarihi ve edebi eserleri Özbekçeye çevirmiştir.

II. Muhammed Rahim Han zamanında yaklaşık 30 şair ve 40–50 kadar da yazar yetişmiştir. Bunların en iyileri; *Ahmedcan Tabibi*, *Yusufbek Beyanî*, *Muhammed Resul Mirza*, *Öter oğlu Evez* idi. Ünlü tarihçileri ise; *Muhammed Rıza Mirap Agehî*, *Mirab Munis*, "*Kamil*" mahlaslı *Pehlevanniyaz Mirzabaşı* ve *Yusuf Mahdum Racî* idi. Bu zamanlarda oyun ve eğlenceler rağbet görmüştür. Her zaman II. Muhammed Rehim Han'ın yanında Hive'nin en iyi taklitçileri ve şaklabanları olurdu. Örneğin; *Kör Hocabay*, *Canlı Atak*, *Hacı Köpel* ve *Bayatbay* gayet hareketli kişilerdi. Her zaman, her yerde at ve deveyle ilgilendiği gibi bir sürü de kedisi vardı. Canlı Atak ve Hacı Allahverdi bu kedileri beslemekle yükümlü idi. Kedilerin günlük yiyecekleri için kasaptan et alınırdı.

9.4.1 II. Muhammed Rahim Han'ın Şeşmakam'a Eklediği Küyler

1. Rast makamına: *Muhammesi cedidi Feruz* ve *Müseddesi cedidi Feruz*
2. Neva makamına: *Sakili Feruz şahi* ve *Çar usûli Feruz*
3. Dügâh makamına: *Dördüncü peşrevi Feruz* ve *Sakili Feruz şahi*

4. Segâh makamına: *Sakili Feruz şahi*, *Se usûli Feruz şahi* ve *Çar usûli Feruz*
5. Büzürk makamına:⁶
6. Irak makamına: *Birinci muhammesi Feruz şahi* ve *İkinci muhammesi Feruz şahi*
7. Pençgâh makamına: *Sakîli Feruz şah* küyünü ekleyerek toplamda 13 küye tamamlamıştır.

1872–1878 (Hicrî 1286–1290) yılları arasında İran’dan bir tane taş matbaası getirilmiş ve Sultan İbrahim adındaki bir kişiye birçok kitap bastırtmıştır. Ullı Memet Mehrem tarafından açılan tek usul cedit mektebini din adamları istemedikleri için kapattırdı. Kırk yedi yıl hanlık yaparak 1910 (Hicrî 1328) yılı Şaban ayının yirmi dördüncü pazartesi günü Eski Saray’da vefat etti. İlk olarak, belgeleri babası zamanında çoğunlukla mollalardan almıştır.

9.5. Kanber Baba

Kanber Baba Hive şehrinin güneyindeki Şeyhler bölgesindedir. Adı Muhammed Şerif ve mahlası ise *Kanber Baba*’dır. Kendisi iri yarı ve sakallı birisiydi. Oldukça kendini beğenmiş, sözünde duran, hiç kimseyi incitmez ve boyun da eğmezdi. Bundan altı yedi yıl önce yaklaşık olarak seksen yaşlarında Şeyhler bölgesinde vefat etmiştir. Kanber Baba dutar çalmayı çok iyi bilmesinin yanı sıra, dutar eşliğinde eser okuma konusunda da en iyilerdendi. Daha önceleri dutar küyelerini notaya aktarmayı çok istemişti; fakat bu arzusunun ne yazık ki yerine getiremedi.

Kanber Baba’nın ölmesiyle birlikte, Harezmi dutarının da öldüğünü söylemek doğru olacaktır; çünkü Kanber Baba gibi dutar makamlarını en ince ayrıntısına kadar bilen dutarcılar halk arasında yoktu. Bunun için, Kanber Baba’nın ölümü dutar sazı için büyük bir kayıptı.

9.6. Fazeçi⁷ Muhammed Yakup

Gerçek adı Muhammed Yakup ve mahlası ise “Fazeçi”dir. Fazeçi, meşhur cambaz Evez’in tek öğrencisidir. Yalnızca dutarı şertmekle tanınırdı. Çok iyi tırnaklara sahip olduğu için bütün küyleri *gölper* üslubunda çalardı. Tanburcu olmasının yanı sıra, iyi de bir seslendiriciydi. Sesi son derece güzeldi ve sazın ahengine göre eserleri icra ederdi.

“Fazeçi” mahlaslı Muhammed Yakup’un tanbur çaldığını birçok kişi bilirdi. Kendisi II. Muhammed Rahim Han’ın hanendesi ve tanburcusuydu. Aynı zamanda toy ve merasimlere de giderdi. Bir zamanlar Buhara’ya seyahat ettiğinde Buhara emiri Abdullehed, Fazeçi’nin Buhara’da olduğunu duymuş ve yanına çağırıp tanbur çaldırması. Buhara’dan Hive’ye geldiğinde ise II. Muhammed Rahim Han, Fazeçi’nin bu yaptığını öğrendikten sonra, ona çokça zaman zulmettiği bilinmektedir. 1919 yılının sonralarına

⁶ Eserde bu kısım açıklanmamıştır. (H.A.)

⁷ *Fazeçi*: Saban demiri ustası. (H.A.)

doğru, Harezmi inkılabının başlangıç zamanlarında, tahminen elli yaşlarında, hıçkırık hastalığına yakalanarak kendi yurdunda vefat etmiştir. Fazeçi, her zaman tozlu yerlerden kaçır, kirliliği hiç sevmezdi. Mümkün olduğu kadar, başkalarının elinin değdiği eşyaları tutmamaya gayret gösterirdi. Bunun için Fazeçi'ye *Çitayi*⁸ de derlermiş.

9.7. Mühürücü Hodaybergen

Mühürücü Hodaybergen, Seyit Muhammed Han zamanından başlayarak II. Muhammed Rahim Han, Esfendiyar ve Seyit Abdullah Han zamanlarına kadar mühürçülük ve kâtiplik yapmıştır. Kendisi iyi bir hattat olduğu için nesih ve talik hatlarını da güzel yazardı. Mühürçülükte Harezmi ve Türkistan'ın başka yerlerine baktığımızda zamanın en iyilerindendi. Tanbur çalmayı da bilirdi. Yedi makamın küyelerini biraz yazmıştır. *Sakili Mühürkan* adında Rast makamına bir küy de eklemiştir. 1920 (Hicrî 1338) yılında rabbi-ül evvel ayının yirmisi, cuma günü Sengger bölgesindeki kendi evinde 90 yaşındayken vefat etmiştir.

9.8. Dönmez

"Dönmez" mahlaslı Kalender, II. Muhammed Rahim Han'ın musikişinaslarından olup bundan yedi yıl önce Küşende bölgesinde eşi yüzünden kendi çiftçisi tarafından öldürüldü. Tanbur, ğırcek, dutar, sürney, balaban, piyano, garmon, rübab, keman, santur ve kopuz sazlarını çalmakta uzman olduğu gibi, bu sazların onarım işlerini de çok iyi yapardı. Müzikteki zekâsı ve yeteneğine karşı tüm Harezmi musikişinasları saygıyla eğilmiştir. Yedi makam küyelerini notadan okuyabilmiş ve kusursuz bir şekilde çalabilmiştir.

9.9. Bahşı Rıza

Bahşı Rıza, Gürten şehrinin Çin bölgesindedir. Kendisi bahşı ve yırcı idi. Bahşı Rıza'ya "Becilav"⁹ diye bir mahlas takmışlardır. Bahşı Rıza, II. Muhammed Rahim Han'ın bahşısı ve yırcısıymış. Geceleri han yatağına yatacağı zaman, odasında gider ve ona masal söylemiş. Masaldan sonra içeriğe uygun gazellerini kapuzuyla okurmuş. Han uykuya daldıktan sonra ise, kendi odasına çekilirmiş. Bahşı Rıza'nın her günkü işi buymuş. Bahşı Rıza, II. Muhammed Rahim Han zamanında vefat etmiştir. Han için kapuz eşliğinde okuduğu gazellerinden bir parçasını önemli olduğunu düşünerek kitapçımıza eklemeyi uygun gördük.

ÖZBEK TÜRKÇESİ

Çarlımı tâvleb sâz étgen,
Yigit ko'rib nâz étgen,
Manğıtlımñ kızları.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Çarkımı tavlayıp saz eden,
Yiđidi görünce naz eden,
Manğıtlı'nın kızları.

⁸ *Çitayi*: Gereksiz yere titizlik gösteren. (H.A.)

⁹ *Becilav*: Kimseye boyun eğmeyen, özgür. (H.A.)

Perecesi saçâklı,
Uzun boylu, gün kuçâklı,
Hıvelini n kızları.

Feracesi saçaklı,
Uzun boylu, omuzlu,
Hiveli'nin kızları.

Elinde b r bilezik,
Nevvel  belleri n zik,
 rgençli'nin kızları.

Bileğinde bilezik,
İnce belleri nazik,
 rgençli'nin kızları.

B kça k rse b yim d r,
Kamışlık k rse c yim d r,
K z klerni n kızları.

Bahçe görse bayım der,
Sazlık görse yerim der,
Kazakların kızları.

9.10. Bahşı S yev

Bahşı S yev, Türkmenlerin  avuldur boyundan olup Boldimsazlı bölgesindedir. İnkıl ptan bir yıl önce, yani bundan tam beş yıl evvel vefat etmiştir. Bahşı S yev;  zbek, Türkmen ve Karakalpak halkları arasında o kadar çok meşhurdu ki herkes tarafından tanınıp seviliyordu. Harezmi'de Bahşı S yev'i tanımayan kimse yoktu. Bahşı S yev'in kendisinin oluşturduğu yedi-sekiz çeşit k y  vardı ve bu k yler halk tarafından çok sevilirdi. Bahşı S yev'in çaldığını çoğu kişi  alamazdı. Kendisinin oluşturduğu k yleri güzel bir biyimde çaldığı gibi, yırlamak konusunda da ustaydı. Tam olarak özgeçmişini bulup yazmaya ne yazık ki vaktimiz kalmadı.

9.10.1 S yev'in K yleri

1.İlėar

2.İlėar serperdesi

3.K r kız

4.Eřbay

5.řahk çdi

6.Muhammes

7.řahsenem

10. Ünlü Çalgı İcracıları**10.1. Ünlü Ğırcekçiler**

1. Abdürrahmanbek
2. Abdullah mecene
3. "Harrat" Muhammed Yakup
4. Muhammed Resul Mirzabaşı
5. Kalender Dönmez

10.2. Ünlü Yırcılar

1. Cambaz Yakup
2. Osmancan
3. Abducebbar Mahzum
4. "Cambaz" Evez
5. "Ferzaçi" Muhammed Yakup
6. Hodayberdi Mahdum Sadulla Hatiboğlu olup bunlardan yalnızca Hodayberdi Mahdum hayattadır.

10.3. Ünlü Balabancılar

1. Balabancı Yakup: II. Muhammed Rahim Han zamanında Şih Meşhet bölgesine yakın bir yerde yetmiş yaşında vefat etmiştir.
 2. Balabancı Büve: Akmescit bölgesindedir. İsfendiyar Han zamanında yetmiş beş yaşlarında vefat etmiştir.
- İkisi de bütün makamları bilirdi.

10.4. Ünlü Sürneyciler

Sarı mehter: II. Muhammed Rahim Han zamanında yetişmiştir. Kendisi Karyancılar'a akrabadır ve sözünü ettiğimiz han zamanında Neva makamına *Peşrev Zenciri* küyünü eklemiştir.

10.5. Muhammed Rahim Han Zamanında Ünlü Destancılar

Destancılar iki ayrılmaktadır. Bunların ilki bahşılar, diğeri ise yırcılardır. Bahşılar; balaban, dutar ve Ğırcek ile icra ederler. Yırcılar ise; yalnızca kapuz ile icralarını gerçekleştirirler.

10.6. Ünlü Bahşılar

1. Gürlenli Ernefes Bahşı
2. Evez Bala

3.Çiğataylı Nurullah Bahşı

4.Çavuldur Süyev Bahşı

10.7. Ünlü Yırcılar

5. Rıza Bahşı, diğeri adıyla "Becilov", Gürlenli olup özgeçmişı yukarıda yazılmıştır. Günümüzde Kazak ve Karakalpaklar arasında birçok yırcılar vardır.

11. Harezmi'de Kullanılan Çalgı Aletleri:

1. Dutar	5. Sürney
2. Tanbur	6. Daire
3. Ğırcek	7. Kapuz
4. Balaban	